

Tandutdragare, profeter och stråtrövare

Några märkliga gränsöverträdare i brasiliansk historia

Sture Lindgren, universitetsadjunkt i spanska

Tre anspråkslösa, men märkliga, gränsöverskridare i Brasiliens historia från tre olika århundraden den förste av dem var född 1748 och den tredje dog 1938.

Men inledningsvis några minuter brasiliansk historia för att få en bakgrund till dessa herrar.

Brasilien upptäcktes av indianerna för några tiotal tusen år sedan och av portugiserna år 1500. Under ett halvsekel var de bara måttligt intresserade av det nya landet, för deras sjö- och handelsväld i Syd- och Östasien verkade mycket mera lönande med kryddor, siden och andra lyxvaror, medan i Brasilien några halvnakna indianer endast framställde något slags röd textiltfärg ur bresiljeträdet. Framemot mitten av 1500-talet kommer portugiserna på att de kanske kan odla sockerrör i den nya kolonin precis som de, med hjälp av importerade svarta slavar som arbetskraft, gjorde på sina öar i Atlanten: Azorerna, Madeira, Kap Verde-öarna osv. Försöken slog väl ut och rörsockret kom sedan att ”försörja” Brasilien i bortåt hundrafemtio år och göra både kolonin, Brasilien, och moderlandet, Portugal, rikare och starkare: man kunde slänga ut spanjorerna ur Portugal 1640 och holländarna ur norra Brasilien 1654 efter årtionden av ockupation.

När konkurrensen från andra kolonialmaktens sockerplantager i t.ex. Västindien blev för svår för Brasilien, hittade man andra rikedomar att satsa på. Kringströvande ”bandeirantes”, vildmarkskännare från det då fattiga São Paulo i söder hittade i inlandet rakt norr om Rio de Janeiro först guldsand i vissa floder och snart också diamanter i samma område. Detta kom att kallas ”Minas Gerais”, dvs. de allmänna gruvorna eller kanske det allmännas gruvor. Tiotusentals slavar togs från sockerrörsodlingarna i nordöst och omskolades till guldvaskning eller gruvarbete. Tiotusentals fattiga portugiser utvandrade till dessa Brasiliens nyrika områden.

Under senare hälften av 1700-talet började dessa fyndigheter att tömmas, samtidigt som myndighetskontrollen skärptes. Av allt – guld som diamanter – som utvanns, skulle man betala en femtedel, ”o quinto real, i skatt till kronan som uppfattade sig som formell markägare. När inkomsterna minskade, blev denna femtedel alltmer betungande att betala, samtidigt som Lissabon satte in allt fler kontrollanter och skatteindrivare. Spänningen ökade mellan enskilda brasilianer och de portugisiska ämbetsmännen och det uppstod bråk, upplopp och oroligheter i Minas Gerais-området. I den här uppjagade stämningen av uppdämt missnöje börjar konspiratörer att agera för att styra över ett lokalt eller regionalt missnöje inför vissa konkreta förhållanden till ett allmänt missnöje som inte längre är begränsat till vissa grupper av guldgrävare och gruvägare utan de drar också in andra kategorier som affärsmän, präster, officerare, intellektuella och slutligen sådana som Joaquim José da Silva Xavier, känd för sin samtid och för eftervärlden som ”Tiradentes”, tandutdragaren. Denne var en man utan formell utbildning som sysslat med affärer i liten skala på lokala marknader, kommit i klammeri med rättvisan, suttit i fängelse, därefter blivit värvad som dragon vid ett regemente i trakten. Han gick den så kallade långa vägen och blev underlöjtnant, tjänade extra vid sidan om som tandutdragare, blev misslyckad gruvägare, förlorade pengar, blev så kallad rättshaverist, engagerade sig i politiska missnöjesgrupper, reste till Rio och träffade där ”fel slags” människor – ur polisens synpunkt. Tydligt hade myndigheterna börjat ana någonting...

Ett nytt besök i huvudstaden där han bl.a. träffade en intellektuell som nyss varit i Europa (läs Paris) och fört med sig senaste nytt om franska revolutionen gjorde honom till ett mycket misstänkt oroselement. Tiradentes var en av de mest aktiva i gruppen som skulle komma att kallas ”Inconfidência mineira”, mycket fritt översatt: sammansvärjningen i Minas Gerais. Han var dessutom orädd, talför och inte särskilt diskret. Lite väl öppet talade han om gruppens program: att göra Brasilien fritt, avskaffa slaveriet, grunda ett första universitet i landet samt anlägga en ny huvudstad i inlandet (jämför Brasília).

En portugisisk invandrare och medsammansvuren röjde det hela för polisen som grep samtliga i gruppen. De ställdes inför rätta och dömdes så småningom till döden. Alla hade emellertid goda kontakter uppåt, mäktiga beskyddare eller kunde tala väl för sig. De ledande klarade sig med att

bli förvisade till det portugisiska Angola i Afrika – alla utom Tiradentes som 1792 blev hängd, styckad och uppsatt på vägen mellan Rio och Minas Gerais. Kanske var Tiradentes en liten, obetydlig man i jämförelse med Spanskamerikas stora och delvis lyckosamma frihetskämpar Simón Bolívar, San Martín, O'Higgins och Sucre, som av många upphöjts till rangen av halvgudar, men han blev symbolen och martyren för Brasiliens första självständighetssträvanden och han offrade sig utan att tveka.

Nu tror ni förstås att Brasilien blev självständigt efter denna uppvisning i hjältemod? Tvärtom, för brasilianerna går sin egen väg även till självständighet. Medan man i Spanskamerika försökte sopa bort och förtränga allt spanskt, då flyttade Portugal på sätt och vis hem till brasilianerna istället.

Det hela var kejsar Napoleons fel som så mycket annat vid den här tiden. Han till- och avsatte kungar i Europa från Sverige till Spanien – men när en fransk armé närmade sig Lissabon, flydde hela hovet (mellan tio- och femtontusen personer) till Rio de Janeiro ombord i brittiska fartyg. Året var 1808. Inte förrän 1821 bekvämade sig regenten/konungen att åka hem igen men lämnade kvar sin son som vicekonung.

När portugisiska politiker redan följande år, 1822, visade att de inte längre uppfattade Brasilien som partner i en dubbelmonarki utan som koloni, utropade sig vicekonungen till kejsare av ett självständigt Brasilien och landet var i takt med övriga Amerika igen. Från 1833 till 1889 hade man sedan Latinamerikas mest exemplariske statschef: kejsar Pedro II, ett under av korrekthet, anspråkslöshet, diplomatisk förmåga och måttfullhet, dvs. allt det som oftast saknades på samma nivå i övriga Latinamerika. Trots detta blev han avsatt genom en militärkupp efter diverse manövrer av den tidens missnöjesgrupper. Han var ju inte någon handlingsmänniska utan iakttagare, åskådare livet igenom.

Det man fick istället var en förbundsrepublik som kom att behärskas av regionala bossar av skiftande storhet och varaktighet och som i alla lägen tänkte på sitt eget bästa och inte på landets. Rika blev rikare – och mäktigare – och rika delstater blev också mäktigare, t.ex. São Paulo eller Minas Gerais söderut, medan de fattiga, efterblivna delstaterna i Nordöst glömdes bort, ända tills området skulle komma att göra sig påmint på ett chockartat sätt.

I viss mån berodde detta på *en* människas entré på den offentliga scenen, nämligen Antônio Mendes Mariel, kallad "o Conselheiro", dvs.

Rådgivaren. Runtom i byarna i "sertão", nordöstra Brasiliens solsvedda, förtorkade inland, hade Rådgivaren i årtal varit en känd gestalt: lång, mager, mörkklädd, med en egendomlig glöd i blicken, lyssnade han på människor, gav råd och vann deras förtroende. När han sade att den nya, republikanska regimen var en gudlös, orättfärdig stat som man inte behövde följa, trodde de honom. De trodde honom också när ett års missväxt följdes av svält, som vanligt, och han lovade dem att kung Sebastian (en portugisisk 1500-talskung) skulle komma med en kista full med guld som han, Rådgivaren, skulle fördela bland sina trogna. Och slutligen trodde de honom också, när han försäkrade dem att de inte behövde frukta vare sig skatteindrivare, poliser eller soldater, för ingenting skulle kunna skada dem, inte ens gevärskulor, så länge de förlitade sig på honom

Myndigheterna upptäckte en bit in på 1890-talet att en ny religiös folkledare hade etablerat sig i Canudos, en liten by och nerlagd boskapsfarm i det inre av delstaten Bahia för att där skapa ett gudssamhälle på jorden i väntan på den yttersta dagen som skulle komma med sekelskiftet 1900. Man skickade en mindre polisstyrka för att avhysa den så kallade profeten. Denna styrka hördes aldrig mera av. Ett militärförband avsändes för att lösa problemet – samma resultat, verkade det som. Men efter ett antal veckors tystnad dök det upp några vettskrämda "civilister" – all militär utbildning och disciplin hade de tappat på vägen tillsammans med sina vapen och annan utrustning. De gångna veckornas skräckupplevelser med blodbad och katt- och rättalek ute i vildmarken gjorde att de få överlevande knappast var i stånd att ge en sammanhängande bild av förloppet. En tredje expedition fick dra sig tillbaka efter svåra förluster och liknande skräckupplevelser som tidigare.

Nu hade händelseutvecklingen blivit sådan att det hela uppfattades som en federal dvs. nationell angelägenhet. En armékår på tio–femtontusen man skickades till Bahia under befäl av en av landets mest erfarna generaler. Denne lät sina trupper förflytta sig med största försiktighet i riktning mot Canudos, Rådgivarens högkvarter. Man rörde sig som i fiendeland med spaningspatruller ute hela tiden, övernattade i väl befästa läger och tog inga fångar vid de talrika sammandrabbningar som följde.

Slutscenen i det här formliga fälttåget utspelades, när regeringssoldater krossade det sista motståndet genom att skjuta ner två vuxna män, en tonåring och en gammal man på torget i Canudos. Rådgivaren själv hade

hittats död av sina trogna några få dagar tidigare. Han hade tydligen dött i sömnen.

En journalist som skrev för en tidning i São Paulo, hade skickats upp till Bahia för att rapportera om händelserna och hade gjort detta med sådan framgång att hans redaktion lät honom stanna kvar och undersöka bakgrunden till Canudos – revolten, efter det att hans kollegor åkt tillbaka söderut, till ”civilisationen”. Journalisten, som hette Euclides da Cunha, publicerade några år senare, 1902, en bok, ”Os sertões”, som chockade och splittrade nationen.

Korttänkta vänner av ordning, av den gamla trygga ordningen, traditionalister och många äldre militärer såg honom som en förrädare som förtalade och svartmålade sitt land inför hela världen. Han försökte nämligen diskutera varför den brasilianska armén, som en gång kämpat mot Argentina och, långt senare, mot Paraguay, skulle behöva sättas in mot det egna folket – som i vilken bananrepublik som helst. Han ifrågasatte arméns roll och politikernas agerande men framförallt okunnigheten om, ointresset för och nedlåtenheten mot de fattiga delstaterna i nordöst. Invånarna där var också brasilianer, menade han, medborgare i den nya förbundsrepubliken och värda ett bättre öde än att svältas till desperation och förtvivlade utvägar för att sedan stoppas med gevär och kanoner.

Kort sagt, Euclides da Cunha kom att öppna ögonen på en hel generation av tänkande brasilianer och fick dem att inse att deras land inte bara var det dynamiska och allt rikare Södern med Rio de Janeiro, São Paulo, Porto Alegre (och för den delen också den kortvariga gummiruschens Amazonas) utan även ett utfattigt, efterblivet Nordöst som både geografiskt, historiskt och sociologiskt tycktes ligga närmare det Västafrika där de flesta av invånarna hade – och har – sitt ursprung, än den förbundsrepublik som området politiskt hörde till.

Vi stannar i samma trakter men flyttar i tiden fram till 1930-talet. Efter några årtionden av politisk, ekonomisk och social oro hade president Getúlio Vargas tagit över och styrde sedan landet med allt fastare hand ända till 1945. Han var en man med stora fel och kanske ännu större förtjänster ungefär som Kemal Atatürk i Turkiet under samma period. Det dröjde likväl innan hans långa arm nådde till de små delstaterna i nordöst. Där rådde fortfarande ett storgodsägarvälde av 1800-talsmodell, vilket alltså inte behövde låta sig påverkas av de federala myndigheternas påhitt

därnere i Rio. De hade dessutom den politiska makten i den egna delstaten och den ekonomiska ute i byarna. De bönder eller lantarbetare som råkade i onåd hos den lokale bossen, drevs ofta bort från ett normalt liv i bygemenskapen, i städerna vid kusten fanns inga jobb före industrialiseringen. São Paulo låg ännu så att säga som i en annan värld, så för många fanns, tyckte de, ingen annan möjlighet än att ansluta sig till de rövarband som härjade på landsbygden.

För de rättsvårdande myndigheterna var dessa landsvägsrövare simpla tjuvar, våldtäktsmän och rånördare. För många fattiga och kanske okunniga brasilianer däremot hade åtminstone en del av dem en aura av den ädle rövaren, en Robin Hood-figur som – ibland – stal även från de rika och – ibland – skonade de fattiga. Om någon lyckades att leva upp till denna idealbild, så var det Lampião och hans kvinna Maria Bonita. Han var efterlyst i ett halvdussin delstater för mängder av brott men var också hjälte i dikter, sånger, noveller, muntliga berättelser och till och med en film, där han själv spelade med.

Efter sexton års verksamhet hann rättvisan upp honom: han blev avrättad tillsammans med sina tio män. Deras huvuden skildes från kroppen och hans hamnade på ett museum i Salvador/Bahia och om det inte har tagits bort, finns det väl kvar där ännu,

Slutligen – och nu blir kanske övergången väl snabb – det senaste årets store gränsöverskridare i Brasilien är förstås ”Lula”, Luis Inácio da Silva som, från en fattig barndom i Nordöst, har gått bl.a. via ett mekanikerjobb på dåvarande SAAB-Scania-fabriken nära São Paulo och fackliga uppdrag till presidentämbetet i Brasília. Förutom det där med gränsöverskridandet och det geografiska ursprunget, finns det självfallet ingen som helst likhet mellan de här behandlade herrarna och Lula!